

12. Удовика Л.Г. Теоретико-правові засади трансформацій правової системи України в умовах глобалізації : дис. ... доктора юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Лариса Григорівна Удовика. – К., 2014. – 473 с.
13. Кочетов Э.Г. Глобалистика. Теория, методология, практика / Э.Г. Кочетов. – М., 2003. – С.83–87.
14. Лукашев М.А. Некоторые аспекты влияния процесса глобализации на предмет правового регулирования / М.А. Лукашев. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://cyberleninka.ru/article/n/nekotorye-aspekyt-vliyaniya-protsessa-globalizatsii-na-predmet-pravovogo-regulirovaniya>.

УДК 340.1

ДО ПИТАННЯ ПРО ЗАГАЛЬНОДОЗВІЛЬНЕ ЮРИДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА ВЛАСНОСТІ НА ЗЕМЛЮ В УКРАЇНІ

TO THE QUESTION OF GENERAL PERMITTING LEGAL ENSURING OF LAND OWNERSHIP IN UKRAINE

Раданович Н.М.,

*кандидат юридических наук, доцент,
доцент кафедри теории и философии права юридического факультету
Львовского национального университета имени Ивана Франка*

У статті виявлено змістові складові юридичної конструкції правового регулювання загальнодозвільного типу. Досліджено законодавче забезпечення загальнодозвільного регулювання земельних відносин в Україні. Встановлено, що таке регулювання зумовлюється відповідною правовою ідеологією забезпечення права власності на землю в Україні.

Ключові слова: загальнодозвільний тип юридичного регулювання, земельні правовідносини, право власності на землю, межі здійснення права власності на землю, суспільна необхідність.

В статье определены содержательные составные юридической конструкции правового регулирования общедозволительного типа. Исследовано законодательное обеспечение общедозволительного регулирования земельных отношений в Украине. Установлено, что такое регулирование обуславливается соответствующей правовой идеологией обеспечения права собственности на землю в Украине.

Ключевые слова: общедозволительный тип юридического регулирования, земельные правоотношения, право собственности на землю, пределы осуществления права собственности на землю, общественная необходимость.

The article reveals substantial components of general permitting type of legal regulation. The article deals with the legislative support of general permitting legal regulation of land relations in Ukraine. It was established that such regulation is caused by corresponding legal ideology of ensuring land ownership in Ukraine.

Key words: general permitting type of legal regulation, land legal relations, land ownership, limits of land ownership, public necessity.

Постановка проблеми. З-поміж завдань сучасного юридичного регулювання – пошук нових можливостей для стимулювання та реалізації соціальних ініціатив особи. Такі можливості, як видається, пов’язані з відповідними типами правового (юридичного) регулювання, що презумують певні моделі взаємовідносин особи і держави.

Як справедливо зауважив Ф. фон Хайєк, сутність правової держави не в тому, що все в ній регулюється законом, а в тому, що державний апарат примусу запускається в хід тільки у випадках, наперед обумовлених законом, причому так, що способи його застосування можна заздалегідь передбачити [1, с. 209]. Відповідно, можна припустити, що така сутність правової держави значною мірою реалізується завдяки юридичному регулюванню загальнодозвільного типу. Але при цьому виникає чимало запитань з приводу того, що розуміти під загальнодозвільним юридичним регулюванням і які саме

суспільні відносини можуть регулюватися за таким типом? Відповіді на ці питання можна віднайти, аналізуючи нормативне забезпечення режиму загальнодозвільності загалом і його можливостей під час реалізації окремих прав та свобод. З огляду на соціальну значимість права власності на землю, спробуємо дослідити окремі аспекти загальнодозвільного юридичного забезпечення земельних відносин в Україні.

Стан дослідження. Методологічний напрям дослідження загальнодозвільного юридичного регулювання традиційно визначено в підручниках з теорії держави і права. Йдеться про юридичну формулу «дозволено усе, що не заборонено правом» та її соціально-змістове навантаження в концепціях правової держави, громадянського суспільства [2]. Комплексно ж на загальнотеоретичному рівні проблема реалізації загальнодозвільного типу правового регулювання була поставлена і розглянута лише професором С.С. Алексєєвим [3, с. 49].

У рамках науки земельного права розв'язку окреслених питань можуть слугувати праці, пов'язані з проблематикою здійснення права власності на землю в Україні та його меж, використання природних ресурсів в Україні Д.В. Бусуйок, Н.Р. Кобецької, А.М. Мірошниченка, В.В. Носіка, О.О. Погрібного, В.І. Семчика, М.В. Шульги.

Виклад основного матеріалу. На юридичну конструкцію, подібну до загальнодозвільної, вперше натрапляємо в Дігесті Юстиніана у зв'язку із визначенням категорії «свобода» (Д. 2.5.4) [4, с. 311]. Згодом її відтворила і Французька Декларація прав людини і громадянства 1789 (статті 4 і 5) [5]. Аналіз відповідних положень вказаних історичних джерел права дає змогу визначитися з основним контекстом, певними змістовними складовими такого типу регулювання, які згодом були сприйняті юридичною доктриною, законодавчою практикою і є актуальними сьогодні:

- 1) свобода – це можливість робити все, що не шкодить іншим;
- 2) здійснення прав кожної людини має лише ті межі, які забезпечують іншим членам суспільства користування такими ж правами;
- 3) межі здійснення прав визначаються лише законом;
- 4) закон має право заборонити лише ті дії, які шкодять суспільству;
- 5) все, що не заборонено законом, не може бути перешкодою у поведінці особи;
- 6) ніхто не може бути примушений робити те, що закон не наказує.

Ці положення відбились у Конституції України (статті 15, 19, 23, 42, 55 тощо), а їх конкретизація відбувається завдяки галузевому законодавству, зокрема земельному, що сприяє ефективній реалізації права власності на землю в Україні.

Насамперед, змістовні складові конструкції загальнодозвільного типу юридичного регулювання простежуються в ідеології земельного законодавства, що передбачає гарантування права на землю (ч. 2. ст. 1 Земельного кодексу України – далі ЗК України), утверджує використання власності на землю, яке «не може завдавати шкоди правам і свободам громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію і природні якості землі» (ч. 3 ст. 1 ЗК України).

Важливим юридичним інструментом опосередковання дослідженого типу регулювання є принципи земельного законодавства, зокрема, принцип «невтручання держави в здійснення громадянами, юридичними особами та територіальними громадами своїх прав щодо володіння, користування і розпорядження землею, крім випадків передбачених законом» (п. «в» ст. 5 ЗК України).

Як видається, загальнодозвільне регулювання земельних відносин в Україні забезпечуватимуть також й інші галузеві та інституційні принципи земельного законодавства, а саме «пріоритету вимог екологічної безпеки» (п. «д» ст.5 ЗК України), зокрема, «у використанні землі як простото-

рового базису, природного ресурсу» (ст. 3 Закону України «Про охорону земель» [6]), «пріоритету вимог охорони земельних ресурсів і відтворення родючості ґрунтів, продуктивності земель сільськогосподарського призначення, встановлення режиму природоохоронного, оздоровчого рекреаційного та історико-культурного призначення» (п. «д» ст. 6 Закону України «Про землеустрій» [7]). Йдеться про те, що «загальнодозвільний контекст» юридичного регулювання передбачає відповідне співвідношення загальносуспільних, державних та особистих інтересів, яке обумовлює свободу реалізації певного права. Під час здійснення права власності на землю загальносуспільний інтерес у вказаному співвідношенні має отримати перевагу, що зумовлюється конституційним визнанням землі «основним національним багатством» в Україні, «власністю Українського народу» (ст. ст. 13, 14 Конституції України) і «доводиться усім історичним досвідом українського державотворення» [8, с. 7]. Як відзначають вчені, оригінальність закладених у Конституції України правових ідей базується на сучасному науковому сприйнятті категорії «земля» в системному зв'язку «земля – людина – суспільство – природа», і це стає визначальним для формування якісно нової юридичної моделі регулювання земельних відносин порівняно з тією, що застосовувалася до червня 1996 року (адже попередня (радянська) концепція земельного права базувалася на вчені про землю як головний засіб виробництва у сільському господарстві, просторовий операційний базис та об'єкт права виключної власності держави). Відповідно у статтях 13 і 14 Конституції України передбачено дворівневу збалансовану структуру відносин власності на землю, що зумовлює особливості об'єктивно-суб'єктивного складу та змісту земельних правовідносин, а також по-новому визначено юридичні засади здійснення різними суб'єктами права власності на землю з метою забезпечення балансу приватних, громадських і суспільних інтересів [9, с. 117–118].

Проектування загальнодозвільних можливостей регулювання земельних правовідносин має місце також, коли окреслюється зміст і обсяг права власності на землю. Таке право – володіти, користуватися та розпоряджатися земельною ділянкою «поширюється в її межах на поверхневий (ґрутовий) шар, а також на водні об'єкти, ліси і багаторічні насадження, які на ній знаходяться, якщо інше не встановлено законом та не порушує прав інших осіб» (ч. 1 ст. 78, ч. 2 ст. 79 ЗК України).

Наявність обмежувального положення «якщо інше не встановлено законом та не порушує прав інших осіб» відображає специфіку саме загальнодозвільного регулювання, і цьому великою мірою посприяло прийняття Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо збереження родючості ґрунтів», яким таке положення було введено [10]. У тексті Пояснювальної записки до проекту вказаного Закону обґрутовується необхідність введення певних обмежень, що цілком відповідає загальнодозвільній методології регламен-

тациї суспільних відносин: «Оскільки в сучасних умовах господарювання більшість землевласників та землекористувачів ігнорує основні закони землеробства, насамперед щодо повернення у ґрунт поживних речовин, які були винесені з урожаєм; практично усюди порушені науково обґрутовані сівозміни, не дотримується структура посівних площ, яка перевантажена посівами соняшника та іншими енерговитратними культурами; значні площини орних земель не використовуються для виробництва сільгосп продукції, тому виникала потреба визначення чітко унормованого інструментарію правових, економічних та екологічних основ раціонального використання земель сільськогосподарського призначення та посилення контролю з боку держави у цій сфері» [11].

Також загальнодозвільний характер регулювання земельних відносин простежується і в регламентації права землекористування: «Землекористувачі, якщо інше не передбачено законом або договором, мають право: а) самостійно господарювати на землі...» (п. абз. ч. 1. ст. 95 ЗК України).

Аналогічним є підхід і до регулювання права земельного сервітуту, зокрема під час визначення його видів: «Власники та землекористувачі земельних ділянок можуть вимагати встановлення таких земельних сервітутів: а) право проходу та проїзду на велосипеді; б) право проїзду на транспортному засобі по наявному шляху; ... з) інші земельні сервіти» (ст. 99 ЗК України). Як бачимо, законодавчий перелік цих видів залишається відкритим. На це вказав і Пленум Вищого спеціалізованого Суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ: «Види земельних сервітутів, які можуть бути встановлені рішенням суду, визначені статтею 99 ЗК України. Зазначений перелік не є вичерпним. Встановлюючи земельний сервітут на певний строк чи без зазначення строку (постійний), суд має враховувати, що метою сервітуту є задоволення потреб власника або землекористувача земельної ділянки в ефективному її використанні; умовою встановлення сервітуту є неможливість задоволити такі потреби в інший спосіб, а сервітут, який встановлюється, є найменш обтяжливим для власника земельної ділянки» (п. 38 Постанови від 7 лютого 2014 р. №5 «Про судову практику в справах про захист права власності та інших речових прав») [12]. Це, у свою чергу, засвідчує додаткові напрями реалізації прав на землю в Україні, а також створює підстави для викоремлення вченими різновидів диспозитивного методу в земельному праві, зокрема санкціонованого. Такий метод, на думку професора М.В. Шульги, полягає у тому, що рішення про реалізацію своїх земельних повноважень суб'єкт земельних відносин приймає самостійно, але, як у випадку зі земельними сервітутами, відповідне право виникає після його державної реєстрації [13, с. 12].

Проте найбільш ілюстративно простежується загальнодозвільний режим у регламентації особливостей здійснення тих чи інших прав, у тому числі обумовленні їх меж. Як справедливо зауважує Д.В. Бусуйок, обмеження прав на землю є багатоаспек-

тним явищем, яке потрібно розуміти як функціональний інститут земельного права, правовідносини щодо обмеження прав на землю та суб'єктивний юридичний обов'язок щодо утримання від певних дій, якими можуть бути порушені права, що належать уповноважені особі. При цьому наводиться авторська класифікація таких обмежень залежно від суб'єктів земельного інтересу, його характеру, способів встановлення і задоволення, сфер суспільного життя, у яких реалізовується такий інтерес тощо [14, с. 131–135]. Це, власне, дає змогу максимально окреслити сферу юридичної дозволеності під час реалізації прав на землю і продемонструвати можливості загальнодозвільного юридичного регулювання земельних відносин.

Для прикладу: свобода реалізації прав на землю визначається законодавчим інститутом добросусідства, зміст якого складають обов'язки активного і пасивного характеру (тобто заборони) для власників та землекористувачів земельних ділянок:

- обирати такі способи використання земельних ділянок відповідно до їх цільового призначення, при яких власникам, землекористувачам сусідніх земельних ділянок завдається найменше незручностей (затінення, задимлення, неприємні запахи, шумове забруднення тощо);

- не використовувати земельні ділянки способами, які не дозволяють власникам, землекористувачам сусідніх земельних ділянок використовувати їх за цільовим призначенням (неприпустимий вплив);

- співпрацювати при вчиненні дій, спрямованих на забезпечення прав на землю кожного з них та використання цих ділянок із запровадженням і додержанням прогресивних технологій вирощування сільськогосподарських культур та охорони земель (обмін земельних ділянок, раціональна організація територій, дотримання сівозмін, встановлення, зберігання межових знаків тощо) (ст. 103 ЗК України).

Межі означеної свободи обумовлюються також і правом власників та землекористувачів земельних ділянок вимагати припинення діяльності на сусідній земельній ділянці, здійснення якої може привести до шкідливого впливу на здоров'я людей, тварин, на повітря, земельні ділянки та інше (ст. 104 ЗК України).

У цьому розрізі варто також навести законодавчі положення, що стосуються обмеження у використанні земельних ділянок. Чітка вказівка на формальні джерела таких обмежень (закон, прийняті відповідно до нього нормативно-правові акти, договір, рішення суду) та їх можливі форми повністю втілюють юридичну конструкцію загальнодозвільного юридичного регулювання у частині меж здійснення права (ч. 2 ст. 111 ЗК України). Щоправда, до недавнього часу перелік цих обмежень мав відкритий характер, зокрема, законодавцем визнавалося обмеження права на земельну ділянку шляхом встановлення «інших зобов'язань, обмежень або умов» (ч. 1. ст. 111 ЗК України в редакції до 2009 р.). Але вже Законом України від 17 листопада 2009 р. «Про відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебу-

вають у приватній власності, для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності» такий пункт було справедливо вилучено і замінено конкретною «забороною надання земельної ділянки, викупленої для суспільних потреб або примусово відчуженої з мотивів суспільної необхідності у власність або користування для цілей, не пов'язаних із забезпеченням суспільних потреб, зазначених у рішенні органу виконавчої влади чи органу місцевого самоврядування про викуп такої ділянки» [15]. Як видається, відкриті переліки підстав можливого обмежування права гальмуватимуть функціонування загальнодозвільного режиму.

Методологічно важливими для дослідження юридичної конструкції загальнодозвільного регулювання загалом і земельних правовідносин зокрема є поняття «суспільної необхідності» та «суспільної потреби», визначення яких віднаходимо у згаданому вище Законі. Як відзначають Н.В. Ільків та О.В. Ільницький, активні процеси розвитку відносин приватної власності в Україні за останні роки неминуче та закономірно привели до необхідності врахування публічного суспільного інтересу в реалізації власником своїх повноважень, за таких умов розвиток соціальної, інженерно-транспортної, оборонної та енергетичної інфраструктури, формування природоохоронних територій тощо (в умовах обмеженості земель як просторового ресурсу) варто пов'язувати з відчуженням земельних ділянок приватної власності для задоволення суспільних інтересів [16, с. 231].

У Пояснювальній записці до проекту згаданого Закону як обґрунтування його прийняття наводяться аналогічні міркування: «Забезпечення правового захисту інтересів власників земельних ділянок і держави, її економічної безпеки; роз'язання проблем, які виникли, зокрема, в результаті сущільного паування земель колективних сільськогосподарських підприємств, що провадилося у багатьох випадках без урахування перспективи розвитку територій, зокрема, об'єктів промисловості, енергетичної системи держави, забезпечення потреб видобування корисних копалин, створення екомережі тощо» [17].

Відповідно «суспільна необхідність» визначається як «обумовлена загальнодержавними інтересами або інтересами територіальної громади виключна необхідність, для забезпечення якої допускається примусове відчуження земельної ділянки, інших об'єктів нерухомого майна, що на ній розміщені, у встановленому законом порядку», а «суспільна потреба» – як «обумовлена загальнодержавними інтересами або інтересами територіальної громади потреба у земельних ділянках, у тому числі тих, на яких розміщені об'єкти нерухомого майна, викуп яких здійснюється в порядку, встановленому законом» (ст. 1 Закону України «Про відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у приватній власності, для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності»).

Як бачимо, поняття «суспільна необхідність» та «суспільна потреба» пов'язуються із загально-

державним інтересом та інтересом територіальної громади, які, у свою чергу, окреслюються правом викупу або підставами примусового відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені (ст. ст. 7, 15 вказаного Закону). Проте в науковій літературі доведено, що встановити законність інтересу та його захисту щодо кожної конкретної фізичної особи чи навіть юридичної особи значно простіше, ніж визначити загальнодержавний інтерес чи інтерес територіальної громади; вказати на наявність загальнодержавного чи громадського інтересу та довести його перед судом – обов'язок суб'єкта владних повноважень, який звертається до суду; однак і суд не може у своїй оцінці покладатися виключно на запевнення позиція, незалежно від його державно-правового статусу, а має володіти достатньо переконливими аргументами на користь того, що подальше розміщення об'єктів, під які примусово відчужується земельна ділянка та інші об'єкти нерухомого майна, становить інтерес саме для українського суспільства чи його окремої частини, а не для конкретного суб'єкта владних повноважень, який звернувся з позовом [16, с. 236–237]. Дослідниками цієї наукової проблематики наводяться також і ситуації, що унеможливлюють констатацію публічного інтересу, який є необхідним для позитивного рішення суду, зокрема обговорюється так званий перерозподіл власності, як-от примусове відчуження земельної ділянки від одного приватного власника з подальшою її передачею іншому приватному власнику-інвестору для побудови тих же об'єктів національної безпеки і оборони (у широкому значенні) чи для обслуговування транспортної і енергетичної інфраструктури або ж об'єктів, пов'язаних із видобуванням корисних копалин приватним власником.

У зв'язку з цим доречно навести і правову позицію, викладену у Рішенні Конституційного Суду України, яка полягає у тому, що «інтереси держави можуть збігатися повністю, частково або не збігатися зовсім з інтересами державних органів, державних підприємств та організацій чи з інтересами господарських товариств з часткою державної власності у статутному фонду; проте держава може вбачати свої інтереси не тільки в їх діяльності, але й в діяльності приватних підприємств, товариств; а із урахуванням того, що «інтереси держави» є оціочним поняттям, прокурор чи його заступник у кожному конкретному випадку самостійно визначає з посиланням на законодавство, на підставі якого подається позов, у чому саме відбулося чи може відбутися порушення матеріальних або інших інтересів держави, обґрутовує у позовній заявлі необхідність їх захисту ...» (абз. 3, 4 ч. 4 мотивувальної частини Рішення) [18].

Викладені міркування дають підставу припустити методологічну пов'язаність загальнодозвільного режиму регулювання взагалі і земельних відносин зокрема певним варіантам співвідношення загальнодозвільного, державного та особистого інтересу.

Висновки. Із наведеного можна резюмувати, що законодавцем передбачено певні можливості загаль-

нодозвільного юридичного регулювання земельних відносин в Україні. Сьогодні такі можливості зумовлюються відповідною правовою ідеологією забезпечення права власності на землю в Україні, а саме:

- 1) оновленою концепцією розуміння категорії «земля»;
- 2) певним співвідношенням загальносуспільного, державного та особистого інтересів (як методологічною основою визначення меж юридичної свободи суб'єктів земельних правовідносин).

Відповідно юридична конструкція такого регулювання охоплює: а) галузеві та інституційні принципи земельного законодавства, якими встановлюються пріоритети, обмежувальні фактори та заборони (у тому числі для держави) під час здійснення права власності на землю; б) норми-дефініції, що визначають методологічно важливі для реалізації загально-

дозвільного режиму загалом та під час регулювання земельних правовідносин зокрема поняття, як-от: «суспільна необхідність» та «суспільна потреба»; в) уповноважувальні норми права, які:

– проектиують «загальнодозвільне» розуміння змісту і обсягу права власності на землю, також права користування землею, права земельного сервітуту (що досягається за рахунок формулювань на кшталт: «Якщо інше не передбачено законом і не порушує прав інших осіб», «якщо інше не передбачено законом або договором», «інші земельні сервітути»);

– передбачають підстави обмежування права власності на землю (зокрема низка норм, що визначають зміст добросусідства – відповідні права і обов'язки власників та землекористувачів земельних ділянок).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Хайек Ф. Дорога к рабству / Ф. Хайек // Новый мир. – 1990. – № 7. – С. 209–215.
2. Цвік М.В. Загальна теорія держави і права : [підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів] / [М.В. Цвік, О.В. Петришин, Л.В. Авраменко та ін.] ; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М.В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О.В. Петришина. – Харків : Право, 2009. – 584 с. – 516 с.
3. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави : [навч. посібник.] – 10-те вид., доповнене. – Львів : Край, 2008. – 224 с.
4. Загальна теорія права : [підручник] / за заг. ред. М.І. Козюбри. – К. : Вайт, 2015. – 392 с.
5. Алексеев С.С. Общие дозволения и общие запреты в советском праве : собрание сочинений : в 10 т. – Т. 2 : Специальные вопросы правоведения. – М. : Статут, 2010. – 471 с.
6. Дигесты Ю. Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран : в 2 т. / Юстиниана Дигести ; отв. ред. Н.А. Крашенинникова. – М. : Норма, 2009. – Т.1 : Древний мир и Средние века. – 816 с.
7. La Déclaration des Droits de l'Homme et du Citoyen / Texte avec Commentaire suivi. – Paris : Imprimeur – Éditeurs, 1902. – Р. 5, 6, 144, 158.
8. Про охорону земель : Закон України від 19 червня 2003 р. (з наступними змінами та доповненнями) // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 39. – Ст. 349.
9. Про землеустрій : Закон України від 22 травня 2003 р. (з наступними змінами та доповненнями) // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 36. – Ст. 282.
10. Бурдін М.Ю. Філософсько-правова парадигма розуміння категорій «земля», «держава», «право», «власність», «земельні відносини» / М.Ю. Бурдін // Прикарпатський юридичний вісник. – 2016. – Випуск 1(10). – С. 3–8.
11. Носік В.В. Право власності на землю Українського народу : [монографія]. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 544 с.
12. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо збереження родючості ґрунтів : Закон України від 4 червня 2009 р. (з наступними змінами та доповненнями) // Відомості Верховної Ради України. – 2009. – № 47–48. – Ст. 719.
13. Пояснювальна записка до Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо збереження родючості ґрунтів» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=32728.
14. Про судову практику в справах про захист права власності та інших речових прав : Постанова Пленуму Вищого спеціалізованого Суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 7 лютого 2014 р. № 5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.5.rada.gov.ua/laws/show/v0005740-14>.
15. Шульга М.В. Земельне право : [підручник] / [М.В. Шульга, Н.О. Багай, В.І. Гордєєв та ін.] ; за ред. М.В. Шульги. – Х. : Право, 2013. – 520с.
16. Бусуйок Д.В. Обмеження прав на землю за законодавством України : [монографія]. – К. : ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2006. – 144 с.
17. Про відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у приватній власності, для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності : Закон України від 17 листопада 2009 р. (з наступними змінами та доповненнями) // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 1. – Ст. 2.
18. Ільків Н.В. Примусове відчуження земельних ділянок та об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені з мотивів суспільної необхідності: правові проблеми / Н.В. Ільків, О.В. Ільницький // Право України. – 2011. – № 5. – С. 231–240.
19. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у приватній власності, для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=34295.
20. Рішення Конституційного Суду України № 3-рп/99 від 8 квітня 1999 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.3.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-99>.